

III. ROBINSON, DE KAPITALIST.

De oudere economisten waren van meening — en Karl Marx is hen hierin, als in zoo vele andere dingen gevolgd — dat het kapitalisme een normale phase was der economische ontwikkeling. Wanneer de dichtheid der bevolking, de verdeeling van arbeid enz. een bepaalden graad bereikt had, dan eerst *kon*, maar dan ook *moest* het kapitalisme optreden.

Wanneer onze uiteenzettingen juist zijn, dan is die meening onjuist. Dan is het kapitalisme het gevolg van een buiten-economische verstoring van het normale economisch verloop van den gang der maatschappij, d. i.: het is een gevolg van de door wapengeweld tot stand gekomen afsluiting van den grond, die de oorzaak was van den klassen-monopolie-toestand.

Wij kunnen de proef op onze som maken. Wanneer wij deze zaken in het juiste licht gesteld hebben, dan moeten zich de verschijnselen van het kapitalisme reeds *onder de allereenvoudigste verhoudingen vertoonen*, reeds in een samenleving van twee menschen, wanneer slechts de voorwaarden aanwezig zijn, die als noodig voor het bestaan van het kapitalisme door ons zijn aangewezen: het *afsluiten van den grond* en de „vrijheid” van den arbeider in de dubbele beteekenis, die Marx aan dit woord heeft gehecht. Deze proef willen wij maken en zij zal onze voorstelling volledig bevestigen. Wanneer een van die beide menschen den grond geheel kan afsluiten, dan heeft hij de monopolie-verhouding geschapen, en dan kan hij de monopolie-winst der méérwaarde van den anderen nemen op de manier, die hem het beste bevalt. Wij zullen dus, naar de oude methode, ons van Robinson en Vrijdag

bedienen, ondanks allen spot, dien Friedrich Engels, den adjudant van Marx, den apostel en voltrekker van diens testament, in volkomen miskenning van hare waarde, over deze soort van beschouwing, heeft uitgestort.

Robinson leeft met Vrijdag in een genootschappelijke verband; zij ruilen geen goederen, maar alleen diensten en vragen niet naar de equivalentie. Ieder geeft wat hij kan en neemt wat hij behoeft, als leden van een door den nood samengebracht gezin.

Maar Robinson had, in plaats van het genootschappelijk stelsel, ook het slaven- en lijfeigenstelsel, of het kapitalistische kunnen kiezen en voor zichzelf de rol van kapitalist, van eigenaar, die zijn grond verhuurt, of van grondbezitter kunnen kiezen. Wanneer Robinson, in plaats van in Engeland, in Alabama of Louisiana was opgevoed, dan had hij het volkomen rechtvaardig gevonden om Vrijdag tot zijn slaaf te maken, omdat hij tot een slavenras behoorde. En hij had zich daartoe op de eigen getuigenis van zijn knecht kunnen beroepen, die immers de vreemde verschijning van den gebaarden blanken man, als een hooger wezen erkende en vereerde.

Maar Robinson is als christen in een land geboren, waarin de slavernij als verkeerd gold. Hij wijst dus de gedachte om Vrijdag tot zijn slaaf te maken, vèr van zich. Hij wil hem als vrijen contractant behandelen, juist naar de gewoonte in zijn eigen land, waarin alleen vrije menschen in vrijheid met elkaar contracteeren.

Op het eiland geldt het recht van het privaat-eigendom van grond en kapitaal en daarmee de aanspraak op grondrente en winst. Robinson beschouwt beide vormen van eigendom als wettige scheppingen van het natuurrecht en houdt daarom ook grondrente en winst evenzoo voor

wettige aandeelen in den totalen opbrengst van den arbeid. Hij is er zich dus hoegenaamd niet van bewust Vrijdag „uit te buiten”, wanneer hij de volgende aanspraak tot hem richt:

Krachtens het recht van eerste occupatie behoort mij dit heele eiland toe. Ik, als grondeigenaar, verbied u op dat eiland te jagen, te visschen, te planten en te wonen. Maar ik ben bereid u tot dit alles verlof te geven, ja, u zelfs mijne door mij vervaardigde werktuigen en wapens te leenen, wanneer gij mij het grootste deel van den opbrengst afstaat. Wilt gij dat niet, dan moogt gij als vrij mensch uw geluk elders gaan beproeven.

Vrijdag zou daarop kunnen antwoorden, dat hij in het geheel niet „elders” kan gaan, tenminste als Robinson hem niet wil toestaan om een boot te timmeren, waarvoor hij voedingsmiddelen, werktuigen en een boomstam nodig heeft. Hij zou dus volkomen in den toestand van een slaaf zijn en zijn zoogenaamde „vrijheid” was geen oortje waard. Integendeel als slaaf zou Robinson de zedelijke verplichting hebben, om hem bij ziekte en op hoogen leeftijd te verzorgen en eten te geven: Robinson moest hem dus maar liever tot zijn slaaf maken, zegt hij.

Robinson wijst echter dit voorstel met verontwaardiging af en speelt, in plaats daarvan, met zijn „vrijen contractant” alle treurspelen door van de politiek-economische monopolie-verhouding.

Eerst maakt hij hem, naar Iersch-Engelsch systeem, tot zijn pachter en bepaalt als grondheer de te betalen pacht.

Dan zegt hij hem de pacht op en huurt hem, naar Oost-Europeesch systeem, tegen een door hem vastgesteld loon als daglooner voor zijn eigen landbouw-bedrijf.

Dan zet hij Vrijdag aan het werk als industrieel arbeider, ook tegen een door hem vastgesteld loon.

En ten laatste staat hij hem toe zich te vestigen als industrieelen ondernemer en bepaalt zelf de huur voor zijn werkplaats, en zijn hut en de rente voor het kapitaal, dat hij hem in den vorm van werktuigen „voorschiet”.

Wij zien nu, dat, als Robinson zijn aanspraak kan doorzetten om eigenaar te zijn van het heele eiland, hij een „monopolie-winst” kan opstrijken, die, wanneer het hem lust, den geheelen opbrengst van Vrijdags arbeid vermindert, verminderd alleen met het noodzakelijk levensonderhoud. Als leerling van Ricardo en Malthus zal hij hem, strikt naar de „ijzeren loonwet” (waarschijnlijk is het eiland over-bevolkt!), alleen het bestaans-minimum toestaan. Het blijft: slaven-onderhoud, onverschillig of het als voeder van een menschelijk arbeidsdier, of als loon van een arbeider wordt omschreven; en het blijft de zelfde méér-waarde, onverschillig of de theorie haar noemt „heeren-inkomen” van een slavenhoudenden plantage-bezitter, of „grond-rente” van een grond-eigenaar, of „rente” voor geleend kapitaal, of „winst” van een industrieelen ondernemer.

Wij zien verder, dat de absolute grootte van het eiland voor het mechanisme, dat wij bestudeeren, geheel onverschillig is, of het eiland 20 Hectaren of 200.000 Hectaren akkerland bevat; wanneer Robinson maar zijn recht van eersten occupant kan doorzetten, dan heeft hij de monopolieverhouding gevestigd en dan is Vrijdag de „vrije” arbeider, die méér-waarde moet betalen.

Maar wanneer nu Robinson zijn aanspraak om eigenaar van het geheele eiland te zijn eens niet kan doorzetten?

Vrijdag verklaart op een goeden dag: „Ik doe niet meer mee. Ik ben bereid mij aan hetzelfde recht te onderwerpen, dat gij zelf mij als het hoogste recht hebt verkondigd.

En volgens dat recht, reikt het grondeigendom van een mensch alleen zóó ver, als hij dien grond kan bewerken. Daarom eerbiedig ik uw recht van eigendom op den akker, dien gij hebt ontgonnen en bewerkt, op het huis, dat gij hebt gebouwd, op het vee, dat gij hebt getemd en gefokt, op uw huisraad, uwe werktuigen, wapens en kleederen, die gij hebt vervaardigd. Maar ik weiger uw eigendomsrecht op den overblijvenden grond, op het in het wild groeiende hout, op de wilde dieren te erkennen. Ik zal mij een eind van u af zelf een akker in orde maken, een hut bouwen, dieren temmen, wapens, huisraad, werktuigen en kleeren vervaardigen. Als gij misschien zoudt willen beproeven mij in dit werk te belemmeren, dan zal ik geweld met geweld afweren. Ik ben sterker en behendiger dan gij — en het eiland is groot genoeg voor ons beiden en voor vele anderen, die zich hier zouden willen vestigen.”

Robinson zal zich goedschiks of kwaadschiks aan die logika moeten onderwerpen, en als hij verstandig is, zal hij niet mopperen maar met Vrijdag gaan samenwerken, omdat zij dan beiden meer zullen krijgen, dan dat ieder voor zich alleen werkt. Zij moeten dan den opbrengst naar een rechtvaardigen maatstaf verdeelen — en van een méérwaarde voor Robinson zal geen sprake meer zijn, want Vrijdag is, van het oogenblik af aan dat hij toegang heeft tot voldoende landbezit, geen „vrije” arbeider meer.

De oude economisten hebben de aarde gaarne een „eiland” genoemd, dat drijft in den oceaan van het wereldruim, zonder in verkeer te kunnen komen met andere „eilanden” van dezelfde soort.

Welnu op dit aard-eiland zijn de verhoudingen precies dezelfde als op Robinsons eiland. In ieder land ter wereld is de Staat op die wijze ontstaan, dat een paar honderd

of duizend goed gewapende en gedisciplineerde Robinsons een paar duizend of een paar honderdduizend slecht gewapende, los naast elkaar levende, bijgeloovige Vrijdags hebben onderworpen, en het geheele land voor zich in beslag genomen hebben, het zij als gemeenschappelijk eigendom van de heerschende klasse, zooals in Peru en Sparta, of als privaat groot-grondeigendom van de individueele krijgsedelingen, zooals overal elders in de wereld.

Zoolang die afsluiting van de massa des volks van den grond voortduurt, bestaat ook de klasse-monopolieverhouding.

Zoo lang de lagere klasse onvrij is, is die klasse-monopolieverhouding vastgelegd in het staatsrecht en de méérwaarde die van die verhouding het gevolg is, heet dan „heeren-inkomen” van een slavenhouder of „Taille”, of grondcijs van een Feudaal heer: Wanneer echter die lagere klasse de vrijheid en met haar als haar voornaamste recht het recht heeft gekregen om zich te vestigen waar zij verkiest, dan heet die méérwaarde grondrente of winst. Het vrije recht van vestiging verspreidt de „vrije” arbeiders over het geheele gebied, en dwingt hen, daar zij geen eigen productie-middelen machtig kunnen worden, om hun arbeid aan te bieden tot een minder-waarde aan ieder, die in het bezit is van productie-middelen.

In den eersten tijd is het tribuut aan den grondeigenaar: de grondrente, het voornaamste. Maar al spoedig ontstaat er een aangroeiend deel van leden der heerschende klasse, die geproduceerde productie-middelen bezitten: jongere zonen van grondeigenaars, die met hun erfdeel naar de stad zijn gegaan, fortuinlijke kooplieden, woekeraars, die succes gehad hebben in hun zaken, bekwame handwerkers, en kunstenaars, die geld hebben bespaard,

gelukkige krijgslieden en zeeroovers, die hun buit aan wal hebben gebracht. Aan deze bieden de vroegere opgezeten van het groot-eigendom, die, omdat de grond voor hen is afgesloten, zelve geen boer kunnen worden, door den nood gedrongen zich aan tegen een loon, dat door de concurrentie van hunne lotgenooten niet veel hoger kan zijn, dan het loon der landarbeiders. En dáárdor verdienen de kapitalisten aan hunne arbeiders hetzelfde wat de grondeigenaar aan de zijne verdient.

Het afsluiten van den grond heeft de kapitalistische klassen-monopolie-verhouding geschapen en zij zal blijven bestaan, zoolang de tallooze Vrijdags het voorgewende recht van de weinige Robinsons eerbiedigen. Zoodra zij dit weigeren, verdwijnt de kapitaal-verhouding en de méérwaarde; en dan is de menschheid bevrijd.

Wij hebben het in de inleiding gezegd: Of de oplossing van het sociale vraagstuk in de praktijk mogelijk zal zijn, hangt hiervan af of het monopolie, dat de voorwaarde is voor de méérwaarde, een natuurlijk, of een door de wet geschapen monopolie is, of het berust op de karigheid der natuur dan wel op een menschelijke inzet. Wanneer het eerste het geval is, dan is de opheffing van den socialen nood onmogelijk, en wij moeten dan al blij zijn, als wij iets tot leniging van den nood kunnen bijdragen; in het laatste geval is de genezing zeker „Want een staatswet kan men veranderen.

Het monopolie van de afsluiting van den grond is een privaat eigendomsrecht. Dit kan men opheffen door ont-eigening met of zonder schadevergoeding.

Om duizend redenen is schadevergoeding te verkiezen. Dus de eisch van het oogenblik is: *Binnenlandsche kolonisatie op groote schaal en in versnelden pas.*

IV. BINNENLANDSCHE KOLONISATIE.

De heele wereld in Duitschland dweept tegenwoordig met binnenlandsche kolonisatie: Partijen, regeering en agrariërs. Zij is „de hoogste staatstaak van den tegenwoordigen tijd” (president Dr. Metz). Zij wordt ten slotte erkend als het eenige middel, om aan de ontzettende ontvolking van het Oosten van Duitschland door de „landvlucht” van de daglooners een einde te maken, om het getal inwoners, de beschaving en de belastingscapaciteit van de oostelijke provinciën te vergrooten, om de kwijnende kleine steden nieuwen bloei te geven, door ze met een koopkrachtige bevolking te omringen — en ten slotte om tegen het voortdringende Slavendom een dam op te werpen. Wij hebben, dit schreef ik al vijftien jaren geleden, alleen de keus tusschen kolonisering of Polonisering.

Dáárover is iedereen het eens. In theorie! Maar in de praktijk verstaat men onder „binnenlandsche” kolonisatie twee zeer verschillende dingen. De agrariërs verstaan er onder een kolonisatie, die het groot-grondbezit versterkt en bevestigt, namenlijk een vestiging van daglooners in plaats van zelfstandige boeren, en wel zooveel mogelijk op de buitenkanten van de groote eigendommen. Daarmede zouden zij twee vliegen in één klap slaan, want eerstens was dit middel om den arbeider vast te klinken aan den grond een uitmuntende remedie tegen landvlucht en arbeidersgebrek en tweedens kregen de landheeren ook nog hunne, in den regel waardelooze, ja dikwijls nog minder dan waardelooze landerijen, hoog betaald uit de staatskas.

De agrarische politiek en wel juist de tot conservatisme

neigende wetenschap, vertegenwoordigd door mannen als Schmoller en Sering, wil een geheel andere kolonisatie. Zij wil op krachtige wijze het groot-grondbezit kleiner maken en in plaats daarvan werkelijke, zelfwerkende boeren zetten. Sering eischte onlangs in een op 11 Februari 1910 gehouden voordracht in het koninklijke economie-college „een krachtvol initiatief tot vermeerdering van het klein en middelbaar grondbezit”.¹⁾

Ook de regeering staat op dit standpunt, zooals wij uit verschillende dingen kunnen opmaken, b.v. uit den tegenstand dien zij biedt aan de plannen van de Provinciale Staten in Oost-Pruisen, die aansturen op een kolonisatie in den geest der agrariërs.

Het eerst werd dit verschil van inzicht openbaar in kleinen kring, toen de leider van de Oost-Pruisische Provinciale Staten, geheimraad Kapp, de zoo even geschetste groot-agrarische belangen verdedigde tegenover de door de regeering ondersteunde Oost-Pruisische landmaatschappij, die de boeren-kolonisatie op in kleine stukken gedeelde groote landgoederen in toepassing brengt. Toen kwam het over diezelfde kwestie tot een scheiding in den bond der landbouwers (*Bund der Landwirthe*), waarin men hevig strijd voerde over de vraag der „*Restgüter*”. De groot-grondeigenaars wilden overal riddergoederen van een dusdanige grootte laten bestaan, dat zij een district (*Kreis*) vormden onder voorwendsel, dat

¹⁾ Hij zeide o.a. „Zoo is de maanroep volkomen gerechtvaardigd van den bekenden landhuishoudkundige Lothar Meijer, die hij onder den indruk van zijn jongste ervaringen in Engeland openbaar maakte: dat men onder de tegenwoordig geweldig zich wijzigende tijdsomstandigheden bij ons de binnenlandsche kolonisatie niet te snel en te krachtig in werking kan stellen.

nieuw gevestigde boeren niet in staat zouden zijn, om den last en de verantwoordelijkheid van zelf-regeering te dragen. De boeren van hun kant protesteerden heftig tegen deze werkelijk onverdiende geringschatting en tegen dit bederven van de binnenlandsche kolonisatie, die dan levenszwakke gemeenten zonder een natuurlijk centrum en daarnaast even zwakke riddergoederen zou scheppen, alleen maar met het doel om de onrechtvaardige en zeer drukkende wettelijke bevoorrechtiging van het groot-grondeigendom te bestendigen.

Omdat de *Bund der Landwirthe*, ondanks scherpe vermaningen van alle kanten, zich in deze kwestie vóór de groot-grondeigenaars en tegen de boeren uitsprak en daarmee toonde, dat, ten minste in het Pruissische Oosten, haar voorgewende boerenvriendelijkheid niets als een masker is, daarom traden de gekrenkten en benadeelden uit den bond en vormen een eigen „boerenbond” (*Bauernbund*).

Ofschoon alle gezaghebbende wetenschapsmannen en alle deskundigen der regeering in deze kwestie aan den kant der boeren en der boeren-kolonisatie staan, schijnt de politieke- en buiten-politieke invloed der agrariërs ook hierin weêr sterk genoeg te zijn, om hun wil tegen alle gezond verstand en alle staatsbelang in te kunnen door-drijven. Wel heeft de *Bund der Landwirthe* later eenige — voor hen ongevaarlijke — verbeteringen in de districts-regeling voorgeslagen, om de *secessio plebis* te stoppen; maar „restgüter” worden thans, naar het schijnt, veel meer gevormd dan vroeger. En bij de groot-grondbezitters heeft men ook de plannen van Kapp nog volstrekt niet opgegeven.

Geen wonder, dat de voorvechters der echte binnenlandsche kolonisatie uit patriotische overwegingen nu zich gedwongen zien, om zoo te zeggen, hun toevlucht te nemen

tot het openbaar maken van hunne gevoelens in de kranten. De reeds genoemde leider van den boerenbond Dr. Böhme doet dit met door den nood gedwongene, grove duidelijkheid; de regeerings-ambtenaren doen hun best om er zoo zachtzinnig mogelijk over te spreken. Maar de zware bezorgdheid omtrent de toekomst der hervorming en daarmee van het land en van het volk kan men toch duidelijk bij hen tusschen de regels lezen.

Dr. Metz, president van het *Oberlandes kulturgericht*, werkelijke geheimraad, een man, die 16 jaren achtereen als invloedrijk ambtenaar, de binnenlandsche kolonisatie gediend heeft, schrijft in een voorrede van zijn brochure: „Mijn ervaring doet mij vreezen, dat de weg, die in den laatsten tijd werd ingeslagen voor het tot stand komen van de boerenkolonisatie, op den duur, niet tot goede resultaten zal kunnen leiden.” Hij constateert telkens weêr, dat de openbare regeeringslichamen in het Oosten niet (zooals Kapp voorsloeg) de uitvoerders mogen zijn van die kolonisatie, omdat zij eerstens er „vijandig of onverschillig tegenover staan” ¹⁾ en tweedens, omdat zij, als vertegenwoordigers der landverkoopers, partij zijn. President Metz „kan de verwachting niet deelen, dat de groot-grondeigenaars van hun afkeer tegen de binnenlandsche kolonisatie genezen kunnen worden.” (pag. 12). Dat men in Pommeren „meent, dat er al te veel gedaan is, is een openbaar geheim, ofschoon toch in 17 jaren nog niet eens 3.2 % van de oppervlakte der groote landgoederen in stukken is gedeeld.”

¹⁾ Geschriften tot bevordering van de binnenlandsche kolonisatie deel 10. *Die Förderung der inneren kolonisation in der Provinz Brandenburg insbesondere*, durch Ausdehnung der Thätigkeit der Landgesellschaft „Eigene Scholle” auf den Bezirk Potsdam.

Dezelfde bezorgdheid spreekt uit de voortreffelijke rede, die de regeeringspresident von Schwerin op den 25sten Februari 1911 in de conferentie der Brandenburgsche landraden te Berlijn uitsprak ¹⁾. Hij toont in de inleiding, voor hen, die met die zaken op de hoogte zijn, het verschil van inzicht duidelijk genoeg aan: „Het is niet de „taak van de politiek om den een of anderen stand, of „de eene of andere volksklasse te helpen, en dus niet „om b.v. aan groot-grondeigenaars of boeren arbeiders te „verschaffen.” En hij zegt openlijk (pag. 11). „Maar toch kan en mag niet worden verzwegen, dat een in omvang bevredigende binnenlandsche kolonisatie niet kan worden tot stand gebracht zonder een daadwerkelijke vermindering van het groot-grondbezit, waardoor intusschen het door het groot-grondbezit in beslag genomen oppervlak niet kleiner behoeft te worden, dan wat vóór de declaratie van 1816 door die groot-grondbezitters ingenomen werd.”

De tegenstand van de agrariërs is begrijpelijk, want *het gaat hier om hun bestaan!* De voorvechters der werkelijke boeren-kolonisatie vergissen zich, wanneer zij meenen, dat hun lievelingsmaatregel ergens op eenigszins groote schaal zou kunnen worden tot stand gebracht, *zonder het groot-grondbezit totaal te gronde te richten*. Wanneer men in Pruïsen één millioen Hectaren van het groot-grondbezit met één slag in kleine boerderijen verandert, zooals Sering heeft geeischt, dan is de heele rest bankroet ²⁾.

¹⁾ *Die Zukunft der inneren kolonisation im Ostlichen Deutschland*, Berlin 1910. Ook Max Sering spreekt van „tegenstand, die in ieder bijzonder geval natuurlijk zich vertoont als praktische bezwaren”. Sering spreekt hier niet van de kolonisatie in het algemeen, maar in het bijzonder van de verkaveling der domein-gronden.

²⁾ Schmoller eischte reeds vele jaren geleden de vestiging van

Zelfs de politieke kant van de zaak mag men niet uit het oog verliezen. De macht van de conservatieve partij in Duitschland rust bijna uitsluitend op den steun, dien de opgezetenen van het groot-grondeigendom haar meer of minder vrijwillig verleen. Boeren-districten zijn voor haar veel minder zeker, zooals zoo menig van oudsher nationaal, liberaal of vrijzinnig boeren-district en ook de herstemmingen voor den Rijksdag aantoonen. De economische- en politieke belangen van de groot-grondeigenaars wijken toch in vele opzichten af van die der middelbare en kleine boeren; de eersten hebben meer belang bij graan- en vee-voeder toll. de laatsten hebben wel graag invoerrechten op vee en vleesch, maar hebben weêr behoefte aan goedkoop vee-voeder; en wat de politiek betreft, toont de stichting van den Boerenbond, dat de zelfbewust geworden boer zich steeds heftiger gaat verzetten tegen de opperheerschappij van het groot-grondeigendom in het landelijke zelfbestuur van Pruisen. Een werkelijk krachtige binnenlandsche kolonisatie zoude dus het overwicht van de conservatieven in vele kiesdistricten in het Oosten van Duitschland aan het wankelen brengen.

Maar veel gewichtiger is, dat zij het groot-grondbezit op zijn economisch zwaksten plek zou aanvallen, op het aanwerven van arbeidskrachten. Reeds thans bestaat een met iederen dag klimmend gebrek aan arbeiders, tengevolge van de enorme landvlucht der landelijke bevolking en juist die landvlucht wil de binnenlandsche kolonisatie trachten tegen te houden. En dit zoude haar ook gelukken; de bevolking op de door den Staat aangekochte goederen

150—200.000 boerengezinnen met vee en een daarbij behoorend aantal keuterboeren. En daarvoor zouden 2—3 millioen Hectaren noodig zijn.

zoude voor het land behouden blijven — maar op de niet aangekochte goederen zou het gebrek aan arbeiders ondragelijk worden.

Een landgoed telt namelijk, nadat het tot kleine boerderijen is gemaakt, naar de ervaring leert, drie of vier maal meer menschen, dan vóór de verdeeling; m. a. w. iedere ingrijpende binnenlandsche kolonisatie moet op voor de groot-grondeigenaars noodlottige wijze het toch al bijna leeggelopen reservoir van landarbeiders nog veel sterker aftappen, dan met het bestaan van het nog existerende groot-grondeigendom mogelijk zal blijken. Want, zelfs aangenomen (wat onwaarschijnlijk is) dat het mogelijk ware om de open gevallen plaatsen in het arbeidersleger aan te vullen door een zooveel grootere invoer van buitenlandsche losse dagloners, dan zou tóch deze enorm vergroote vraag op de arbeidsmarkt hunne loonen zóó zeer doen stijgen, dat de grondrente van hunne werkgevers in dezelfde evenredigheid en op vele plaatsen tot nul of onder nul zou dalen.

De binnenlandsche kolonisatie is dus naar mijn meening een van die maatregelen, die òf op groote schaal òf in het geheel niet tot stand kunnen gebracht worden. En men kan het waarlijk den groot-agrariërs niet kwalijk nemen, wanneer zij, ondanks alle academische goedkeurende knikjes — het voorstel van Sering werd met algemeene stemmen aangenomen — toch handelen naar de grondstelling: Principiis obsta!

Maar zeer opvallend is het, dat de politieke linkerzijde „van Basserman tot Bebel” nog altijd niet begrepen heeft, dat hier de sleutel ligt van de vijandelijke stelling. Tot nu toe vatten zij die binnenlandsche kolonisatie klaarblijkelijk op als een van die ontelbare pogingen om de

welvaart te vermeerderen, die men om zijn fatsoen ondersteunt, maar die er ten slotte niet veel toe doen. *Maar zij is het eenige vreedzame middel tot verovering van de politieke macht.*

En zij is tevens — ook daarvan zijn de politieke partijen van linksch nog blijkbaar niet op de hoogte — het geweldigste middel tot verheffing van de volkshuishouding, van de algemeene welvaart en van de verzoening der klassen in de maatschappij.

Om dit te bewijzen, wil ik mij bedienen van de oude beproefde wetenschappelijke methode om mij voor te stellen, dat de maatregel in zijn geheel is toegepast, om dan de daaruit noodzakelijk voortvloeiende maatschappelijke verschuivingen en veranderingen te gaan beschouwen. Het eerste gevolg zou zijn: een enorme verdichting der bevolking in de tegenwoordige groot-grondbezitsdistricten ten oosten van de Elbe. Tegenwoordig bedraagt die dichtheid van af 4 zielen per vierkante kilometer en stijgt maar zelden tot 20—30 zielen. Na de invoering der hervorming zouden wij per vierkante kilometer 100 bewoners hebben, en op den landbouwgrond alleen 70 bewoners, die uitsluitend van landbouw leven. Maar men moet hierbij nog een vrij groot getal niet-landbouwers rekenen, die, naar de ondervinding leert, in de dorpen en gehuchten een bestaan vinden in het handwerk en den handel bij de boeren; wij komen dan op een gemiddelde bevolkingsdichtheid van ongeveer 80—90 zielen per vierkante kilometer alleen op de voormalige groote goederen.

Als bewijs halen wij hiervoor van Borchert¹⁾ aan: „Een

¹⁾ Herman Borchert, regeeringsraad, buiten dienst, *Innere kolonisation in Pommern*.

der vruchtbaarste districten van het geheele Rijk, met veel groot-grondbezit, Pyritz, voedt op 104.488 Hectaren 43.626 bewoners. Dus 2.4 Hectaren zijn noodig voor het voedsel van één persoon. De bergstreek Wittgenstein in zuidelijk Westphalen geldt voor zeer arm, bestaat voor meer dan 50 % uit woud, heeft weinig industrie, slechte verkeerswegen en een ruw klimaat. Naast twee groote heeren-goederen, die voornamelijk uit woud bestaan, behoort de grond aan kleine boeren. Dit district voedt op 48.742 Hectaren 22.480 bewoners. Dáár voorzien dus 2.1 Hectaren van veel slechteren grond in het onderhoud van één persoon. In het bijna geheel uit landbouwgrond bestaande district Lippstad in Westphalen leven 39.053 inwoners, grootendeels kleine boeren, op 50.041 Hectaren. Hier leeft dus één persoon van 1.28 Hectare”.

Maar dit is nog niet alles. De gemiddelde bevolking van de oostelijke provincies zou nog véél meer stijgen, omdat, tengevolge van de binnenlandsche kolonisatie, ook de kleine en middelbare steden sterk in inwonertal zouden toenemen. Ik heb 14 jaren geleden in mijn *Groszgrundeigenthum und Soziale Frage* het eerst op dit verband gewezen en sedert is het ontelbare malen door de statistiek bevestigd en kan thans als algemeen bezit der wetenschap worden aangenomen. Waar namelijk het groot-grondbezit overheerschend is, daar kunnen de landstadjes zich niet ontwikkelen, omdat het getal en de koopkracht der land-arbeiders niet toenemen, terwijl de groot-grondbezitter zijn fijnere en duurere benodigdheden uit de groote stad laat komen. Waar echter boeren wonen, daar groeien onophoudelijk getal en koopkracht van die bevolking, die haar waren bijna uitsluitend en met voordeel

in de kleine steden koopt, en daarom groeien die steden in inwonertal en welstand.

Ook daarvan eenige voorbeelden ¹⁾).

„In de schitterende ontwikkeling, welke Duitschland in de laatste 40 jaren vertoont, hebben de meeste der kleine steden in het Oosten geen deel gehad. Zij zijn in dezen tijd òf in het geheel niet grooter geworden, òf zij zijn zelfs absoluut achteruit gegaan. Het zou niet juist zijn, om den achteruitgang van de plattelands-bevolking daarvan geheel en al de schuld te geven, maar een voornamelijke reden is toch de volgende: Onze kleine steden zijn voornamelijk aangewezen op het verkeer en het verbruik van de omliggende bevolking. Het groot-grondbezit in zijn tegenwoordigen vorm vervult die voorwaarde in het algemeen niet. In de kleine steden is het leven in den laatsten tijd duurder geworden. Tuinbouwers en warmoezeniers, die de stad met groente en fruit konden verzorgen, zijn er veelal niet. De groot-grondeigenaar verkoopt zijn koren en zijn vee niet meer in de kleine stad, maar zoekt een grooter afzetveld. Ontbreekt dus de leverancier in de kleine stad, koopers van produkten zijn er nog veel minder. Ook de groot-grondeigenaar is slechts in geringe mate koper. Het getal der daglooners op het groote goed en dat der kleine pachters is sterk achteruit gegaan. De arbeider van over de grenzen, die in hunne plaats is getreden, maakt in de verte die vermindering van het aantal klanten niet goed. Wat de binnenlandsche arbeider verteerde, kocht hij gewoonlijk uit de naburige stad. Wat hij bespaarde, bracht hij op de stedelijke spaarbank en gaf daardoor leven aan handel en bedrijf.

¹⁾ v. Schwerin pag. 7 en 10/11.

De arbeider van over de grenzen heeft veel minder behoeften. Hij heeft weinig noodig uit de stad en hij tracht maar zooveel mogelijk contant geld mede te nemen naar zijn geboorteland. Welke sommen dit wel bedraagt, kan men nagaan, dat als men rekent dat iedere buitenlander gedurende den werktijd 100 Mark bespaart, wat laag genomen is, dan wordt dit, naar de vroegere opgegeven getallen, 60—70 millioen Mark per jaar. Zij gaan verloren voor ons nationaal vermogen, maar in de eerste plaats verloren voor onze kleine landsteden. En zoo is de achteruitgang van onze kleine steden bijna precies evenredig met het overwegen of het zeer sterk voorkomen van het groot-grondeigendom in de betreffende districten.”

Hoe echter omgekeerd een krachtige boeren-kolonisatie de ontwikkeling van de landsteden bevordert, daarvoor geeft Von Schwerin ook eenige cijfers. „Dat ook de landsteden een wezenlijk voordeel hebben van het in stukken deelen der groote landgoederen, kan men reeds daaruit besluiten, dat de statistiek voor de rijkspachters-koloniën een zeer belangrijke toename van het vee en van de spaarbank-inlagen constateert, een economische ontwikkeling, die bijna zonder uitzondering ten goede komt aan de kleinere steden. Maar méér nog dan op die statistiek mogen wij vertrouwen op de cijfers, welke de onderzoekingen in de provincie Posen aan het licht gebracht hebben. Ik wil u de werking van die boeren-kolonisatie voor oogen stellen in districten, die mij sedert twintig jaren uit eigen aanschouwing bekend zijn, en wel in de eerste plaats in twee steden van middelbare grootte, waarvan de eene, Gnesen, door een kring van kolonieboeren is omgeven, terwijl bij de andere, Rawitsch, dit niet het geval is:

	Aantal inwoners:		
	1885	1905	
Gnesen	15.775	23.726	+ 50.57 %
Rawitsch	12.919	11.404	— 11.73 %

En nu twee kleine steden in dezelfde omstandigheden, Jannowitz met talrijke boeren-nederzettingen in de buurt en Zerkow zonder deze:

	Aantal inwoners:		
	1885	1905	
Jannowitz	1215	1891	+ 55.64 %
Zerkow	1924	1631	— 15.23 %

Men heeft dit onderzoek uitgestrekt tot 7 steden, en hieruit is gebleken dat in 20 jaren de steden, waar geen boeren rondom zijn gevestigd, met elkaar een bevolkingstoename hadden van slechts 8.47 %, terwijl de steden, waar omheen door de regeeringsbemiddeling boeren zijn gevestigd, een toename van 47.4 % vertoonen; de toename van het aantal zelfstandige handwerksbazen bedroeg in de laatste steden van 1885 tot 1905 29.66 %.

Het geheele marktverkeer is van aard veranderd. De toevoer van landbouw-produkten: groenten, tuinvruchten, ooft en eieren is rijkelijk. De aanvoer van vee, vooral van varkens, is sterk gestegen. De inlagen in de spaarbank zijn in zes van de zeven steden met 235 % geklommen. De waarde van den grond is er met 25 % toegenomen."

En hiermede zouden in verschillende richtingen zeer belangrijke en zeer heilzame veranderingen in de volkshuishouding gepaard gaan.

Ten eerste, zoude in deze steeds dichter wordende en steeds in koopkracht groeiende landbevolking, de Deutsche industrie een onmetelijk groot, zeer koopkrachtig en

voor de buitenlandsche concurrentie bijna ontoegankelijke binnenlandsche markt worden geopend, en dat wel, te uitgebreider, omdat het voortdurend duidelijker in het oog springt, dat de kleine boerderijen een grooteren opbrengst geven dan de groote landgoederen. Zij fokken en produceeren, zooals wij vroeger gezien hebben, naar verhouding meer vee, ¹⁾ eieren, kippen, fruit enz. dan de groote grondeigenaars en het schijnt of zij het tegenwoordig ook leeren om gemiddeld méér verkoopbaar graan van hunne akkers te oogsten.

Dit grootere aanbod van grond-produkten, verschijnt op de stedelijke markt natuurlijk als vergroote vraag naar industrie-produkten. De industrie en het handwerk zouden dus kunnen rekenen op een lange periode van een geweldig aangroeiende vraag tegen goede prijzen.

Ten tweede kon men dan zonder gevaar er werk van maken om de graanrechten af te schaffen, terwijl men voorloopig de vleeschrechten misschien nog in stand zou moeten houden. De kleine- en de middelbare boer hebben eigenlijk heel weinig belang bij graanrechten en in ieder geval wordt het geringe voordeel, dat zij er van mochten genieten, toch geheel opgewogen door hun belang bij een grooter verbruik van vleesch. De verlaging van de broodprijzen vermeerderd natuurlijk de koopkracht van de massa ten opzichte van vleesch.

Ten derde zou men uit nationaliteits-overwegingen de verdere toelating van Slavische losse arbeiders kunnen

¹⁾ Een sterk sprekend voorbeeld hiervan levert Borchert: Op het in het district Naugard gelegen 644 Hectaren groote riddersgoed Kortenhausen waren na de verdeeling 248 (vroeger 129) menschen, 52 (vroeger 15) paarden, 238 (vroeger 70) koeien, 597 (vroeger 49) varkens, en daarentegen 47 (vroeger 704) schapen.

verbieden, omdat de kleine en middelbare boeren geen vreemde arbeiders noodig hebben.

En ten slotte zoude, tenminste voor tientallen jaren, de verhuizing in massa van de landskinderen uit het Oosten naar de industrie-districten ophouden, want in massa wegtrekken doen alleen de land-proletariërs en die zouden er dan niet meer zijn. Onder deze omstandigheden zoude de druk op de stedelijke arbeidsmarkten verdwijnen *en de industrie zou, bij een sterk aangroeiende vraag naar arbeiders en een even sterk dalend aanbod van arbeiders, veel hogere loonen moeten en kunnen betalen. Maar dat zou het einde zijn van het kapitalisme!* Wanneer Marx gelijk heeft — en op dit punt heeft hij zeer stellig gelijk — dat het kapitalisme alleen dáár bestaan kan, waar „vrije” arbeiders in massa voorhanden zijn, dan kan het kapitalisme hier niet meer bestaan, want hier zijn geen „vrije” arbeiders meer.

Tientallen van jaren hebben wij meer een verhuizing van de stad naar het land, dan een verhuizing van het land naar de stad te wachten. Want de voorraad land is, na de opheffing der afsluiting, zóó groot, dat ieder, die het wil, boer kan worden in eigen bedrijf. Wat dan misschien nog van landskinderen naar de stad verhuist, dat zullen zijn welgestelde boerenzonen, geen verhongerde koelies, en in de steden zelve staat het loon dan zóó hoog, dat de industrie-arbeiders, ook zonder gebrek te lijden, geld genoeg kunnen oversparen, om zich in het bezit te stellen van de noodige productie-middelen en zich te vestigen, hetzij als baas, of als medewerker in een productieve coöperatie. Wie zich echter productie-middelen kan verschaffen, is geen „vrije” arbeider meer.

Is dat een utopie?

Het kan zijn, dat bourgeois-economisten, voor wie het geheel socialisme een utopie is, dit zullen beweren. Maar socialisten mogen dit niet beweren, en het minst mogen Marxisten dit doen, die weten, dat „kapitaal” en „vrije arbeiders”, twee begrippen zijn, die ten nauwste met elkaar samenhangen en het allerminste mag dit doen — Karl Kautsky, want hij heeft juist diezelfde gedachtengang uitvoerig uiteengezet in de volgende woorden: „Een wezenlijk afdoende ondersteuning van alle werklozen moet namelijk de machtsverhouding tusschen proletariaat en bourgeoisie, tusschen proletariaat en kapitaal geheel en al verschuiven; zij maakt het proletariaat tot heeren van de fabriek. Waar thans de arbeiders zich aan den ondernemer moeten verkoopen, waar zij zich thans door hem moeten laten knechten en uitbuiten, daar is het het spook der werkloosheid, de hongerzweep, die hen daartoe dwingt. Maar wanneer daarentegen de arbeider zeker is van zijn bestaan, ook wanneer hij geen werk heeft, dan is er niets gemakkelijker voor hem dan het kapitaal schaakmat te zetten. Hij heeft dan den kapitalist niet meer nodig, terwijl de kapitalist, zonder den arbeider, zijn bedrijf niet kan voortzetten. Wanneer die afdoende ondersteuning er maar is, dan zal de ondernemer bij ieder conflict aan het kortste eind trekken en gedwongen zijn toe te geven. De kapitalisten kunnen dan nog wel voortgaan om de leiders van de fabrieken te zijn, maar zij zullen ophouden de heeren en uitbuiters te wezen. Maar wanneer de kapitalisten inzien, dat zij alleen nog maar de last en de risico van het kapitalistisch bedrijf mogen dragen, dan zullen die heeren de eersten zijn om dat bedrijf op

¹⁾ Die Soziale Revolution, Berlin 1907.

te geven en er op aan dringen, dat men hun hunne ondernemingen, die zij toch niet meer met voordeel drijven kunnen, afkoopt. Zulke dingen zijn al meer gebeurd. Toen bijvoorbeeld in Ierland, in den tijd toen de „geen-pacht-beweging” haar hoogtepunt bereikt had, de grondeigenaars niet meer in staat waren hunne pachten te innen, toen waren het de landheeren zelve, die verlangden, dat men allen grond van staatswege zou opkopen. Hetzelfde zouden wij onder de heerschappij van het proletariaat van de kapitalistische ondernemers te wachten hebben. Ook wanneer die heerschappij niet een gevolg was van socialistische theorieën en niet van te voren dáárop gericht was, zouden de kapitalisten toch zelve verlangen, dat men hun hunne productie-middelen zou afkopen. Politieke heerschappij van het proletariaat en het voortbestaan van de kapitalistische productie-wijze zijn onvereenigbaar met elkaar”.

De gedachtengang komt volkomen overeen met de onze; zoodra de arbeider niet meer „vrij” is, is het kapitalisme dood. Door welke praktische maatregelen nu de thans bestaande druk op de loonen, de reserve armee wordt weggenomen komt er natuurlijk niet op aan. Of dit door een verzekering tegen werkloosheid of door het openstellen van den grond geschiedt, zoodra er op de stedelijke arbeidsmarkt maar geen proletariërs in massa meer verschijnen, die door de hongersnood worden gedwongen om hunne diensten tegen een minder-waarde aan te bieden, is de kapitalist overgeleverd en het kapitalisme geworpd.

Dit kan en dit zal de binnenlandsche kolonisatie doen: het vernietigen van het grond-monopolie en daarmee

van de klassen-monopolie-verhouding met al hare gevolgen, ook die van de kapitaal-verhouding, en daarmee het uit den weg ruimen van alle méérwaarde.

En zij zal komen, die binnenlandsche kolonisatie, of wij tijdgenooten er aan medewerken of niet. Want het monopolie stort spoedig onder zijn eigen gewicht in een. De „landvlucht” decimeert jaar op jaar de arbeidersschaar van het groot-grondeigendom; altijd hoger, zonder ophouden stijgen de loonen; zij moeten in afzienbaren tijd het punt bereiken, waarbij de grondrente verdwijnt — en dan heeft de rechtsvorm van het groot-grondeigendom haren inhoud verloren en de waardeloos geworden positie wordt verlaten.

Maar waarschijnlijk zullen wij zelfs deze korte spanne tijds niet behoeven af te wachten. De ontwikkeling zal vrij zeker worden afgekort door een verandering der landbezitsverhoudingen in het grensgebied van socialen druk, met name in Rusland.

Rusland heeft sedert de revolutie gedurende den Japanschen oorlog met onverwachte energie den eenigen weg ingeslagen, die den Staat nog kon redden.¹⁾ Het doen samenwortelen van het land-proletariaat met den grond is door binnenlandsche kolonisatie van zeer grooten omvang reeds op ruime schaal doorgevoerd en zal, naar wij hopen, door den „Tschin” niet weêr bedorven worden. Volgens Sering zijn in de laatste 4—5 jaren door den Staat zelf of door zijn bemiddeling (voornamelijk de boerenbank) 9.9 millioen Hectaren van heeren-bezit, in boeren-bezit of boeren-bedrijf overgebracht. Dit is al méér,

¹⁾ Vergelijk mijn opstel: *Was uns die Russische agrarreform bedeutet*, in *Patria*, *jahrbuch der „Hilfe”* Jaargang 1907.

dan alle groote Duitsche boeren te samen bezitten en belangrijk méér dan het Duitsche groot-grondeigendom beslaat.

Hierbij komt nog een „buitenlandsche kolonisatie” in Siberië, die jaarlijks vele honderduizenden Russische emigranten opnemen kan en ook werkelijk opneemt. Er worden in den regel zelfstandige en levensvatbare boerderijen geschapen van 10 tot 20 Hectaren oppervlakte.

Aan deze ontzaglijke binnenlandsche kolonisatie dankt Rusland zijn tegenwoordige binnenlandsche rust en zal aan haar, naar wij hopen, spoedig ook een toestand van welvaart, vrijheid en recht danken.

Maar ook voor Duitschland beteekent de vreedzame omwenteling der bezitsverhoudingen in het Oosten het morgenrood van een nieuwen tijd.

Onze landbouw in 't groot heeft hoe langer hoe meer buitenlandsche arbeiders noodig, om, zelfs bij de bestaande geringe intensiteit van het bedrijf, hare akkers te bewerken en den oogst binnen te halen. Volgens de statistiek van de Duitsche landarbeiderscentrale is in de jaren van 1908 tot 1911 het aantal buitenlandsche arbeiders, die door haar van een legitimatie-bewijs voorzien waren, van 473.000 tot 693.000 aangegroeid. Van het laatste getal waren 386.000 veldarbeiders. Dit is, zooals ik reeds gezegd heb, het minimum cijfer, want er komen genoeg ongelegitimeerden over de grenzen. Deze vreemde veldarbeiders vinden bijna uitsluitend werk in het groot-landbouw-bedrijf. Daar dit bedrijf in 1907 in het geheel maar 834.000 vaste arbeiders in dienst had, welk aantal sedert dien tijd niet is toegenomen, daarom is dit bedrijf dus thans reeds verplicht om voor een derde van zijn arbeiders vreemdelingen te nemen.

Nu neemt de „landvlucht”, volgens de wet van den eenzijdig dalenden druk, voortdurend meer vaste arbeiders, onderdanen van het Duitsche rijk, weg. Wanneer het groot-bedrijf ook maar in stand zal blijven zooals het nu is (de eisch des tijds is echter dat het meer intensief zal gedreven worden), dan moet dus een steeds grooter aantal losse arbeiders uit den vreemde worden betrokken. Maar dit zal voortdurend kostbaarder en het zal dra geheel onmogelijk worden. In 1907 kwamen in Thuringen reeds Ruthenen uit het verste achterland; in 1810 moest men zelfs, zooals de Oost-Pruisische kamer van landbouw, naar Sering mededeelt, berichtte, reeds naar Zuid-Rusland gaan om volk te krijgen. Maar ook dit bekken vol grenskoelies zal spoedig niets meer afgeven. De reusachtige binnenlandsche kolonisatie, die Rusland in Europa in het werk zet, verandert millioenen en millioenen proletariërs in welgestelde menschen, die aan geen daglooner-arbeid in den vreemde meer denken. Siberië zuigt jaarlijks duizenden arbeiders af. Canada en Argentinië bieden aan het kostbare menschen-materiaal groot-grondbezit bijna kosteloos aan. Nieuw-Zeeland en Australië beginnen dit voorbeeld te volgen.

Hoe lang zal dit nog duren? Want, alle regeeringsmaatregelen ten spijt, verbreidt zich ook onder de Deutsche daglooners de blijde boodschap van het nieuwe beloofde land voor boeren in Canada. ¹⁾ Moet men dan niet met Sering vragen: Hoe stelt men zich de verdere ontwikkeling voor? ²⁾

¹⁾ Een enkel emigrantenbureau in Canada heeft, naar private mededeelingen, vele honderden agenten in Duitschland aan het werk.

²⁾ De oostelijke reservoirs, vanwaar de Slavische arbeiders komen, zijn groot, maar niet onuitputtelijk. Zoo wijst dan ook het laatste

Wil men Chineesche koelies bij honderdduizenden importeerden? De vraag stellen staat gelijk met haar te ontkennen; de verwoedste agrariër, om met Bismarck te spreken, kan dit niet willen.

Wat moeten wij dan doen als het groote menschen-reservoir in het Oosten niet meer de massa's levert, die het groot-landbouwbedrijf noodig heeft?

Dan zal alleen de binnenlandsche kolonisatie de groot-grondeigenaars kunnen redden van het bankroet en zij zullen haar van den Staat vragen, evenals zij in het begin van de 19de eeuw de afschaffing van de lijfeigenschap hebben gevraagd. Toen ter tijde, even als nu, had een onverstandige organisatie van den arbeid zich zelf onmogelijk gemaakt.

Mogen zij zich ook heden nog verzetten en denken: na ons kome de zondvloed! Wat komen moet, komt toch en alle tegenstand, die de noodzakelijk geworden hervorming vertraagt, zal niets anders bewerken dan dat die hervorming plotseling tot stand komt en het grootste deel der dan levende groot-grondeigenaars economisch te gronde richt. Want op 't oogenblik kunnen zij hun grond nog tot goede prijzen verkoopen; maar wanneer de arbeidskrachten eens werkelijk schaars worden, dan stijgen de loonen enorm, dan daalt de grondrente als bij een crisis en de gekapitaliseerde waarde daarvan valt zóó laag, dat waarschijnlijk de hypotheeken niet eens overal gedekt zijn en het eigen vermogen der bezitters totaal verloren is.

Dat is de „tendens der maatschappelijke ontwikkeling”

jaarbericht van de veldarbeiderscentrale op het gevaar, dat deze reservoirs door landverhuizing naar Amerika zouden kunnen opdrogen (Von Schwerin pag. 7).

in den landbouw en niet de ontwikkeling tot groot-bedrijf, zooals Marx veronderstelde. Het recht van afsluiting van den grond en het vrije recht van vestiging zijn niet met elkaar te vereenigen. Het groot-grondeigendom gaat te gronde aan de gevolgen van het feit van zijn bestaan, aan het wegtrekken van zijne opgezetenen. Het klassen-monopolie verdwijnt, de feudale steen in het maatschappelijk lichaam, de rest van het veroverend geweld wordt uitgestooten uit het organisme van de op vrijheid en gelijkheid gebouwde samenleving, evenals ons lichaam een splinter uitstoot; en alle koorts- en pijn-verschijnselen van het kapitalisme mogen ons oog niet sluiten voor de waarheid: dat die verschijnselen het teeken zijn van een grootsch genezingsproces, dat zich gaat voltrekken.

De vrijheid van vestiging verbreekt ten slotte de afsluiting van den grond — en daarmee verdwijnt de méérwaarde op elk gebied en in vrije concurrentie gaat de maatschappij zich ontwikkelen tot rijkdom en gerechtigheid.

Wij behoeven ze niet op te geven, noch de vrijheid, noch de gelijkheid. De toekomst brengt ons beide vereenigd, *het liberale socialisme!*